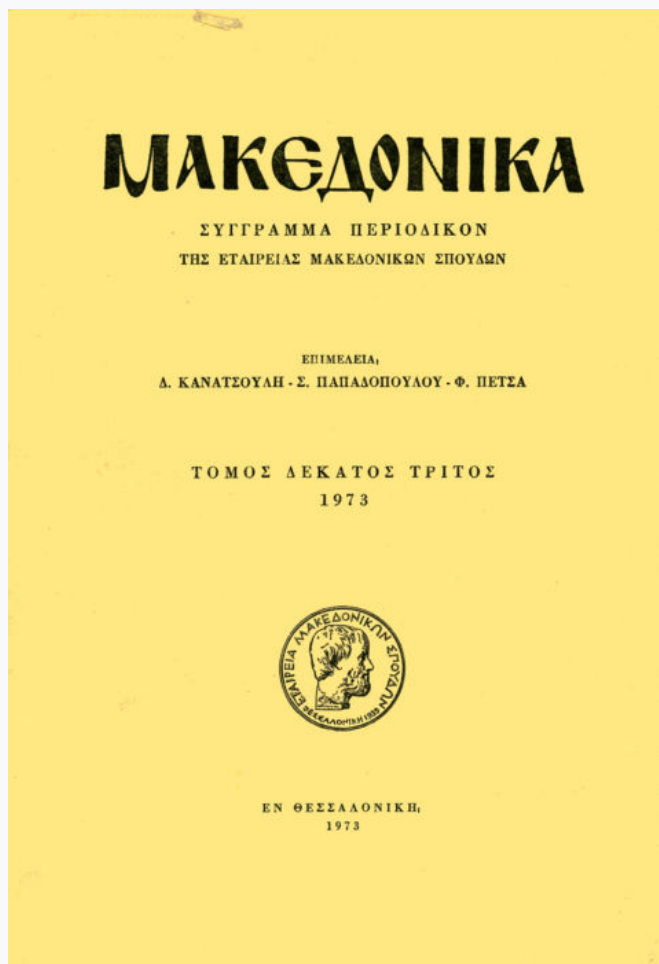

Μακεδονικά

Τόμ. 13, Αρ. 1 (1973)

N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory

Φώτιος Μ. Πέτσας

doi: [10.12681/makedonika.929](https://doi.org/10.12681/makedonika.929)

Copyright © 2014, Φώτιος Μ. Πέτσας

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσας Φ. Μ. (1973). N. G. L. Hammond, A history of Macedonia, vol. 1, Geography and Prehistory. *Μακεδονικά*, 13(1), 481–490. <https://doi.org/10.12681/makedonika.929>

βική και ελληνική εκκλησία, για την κυριαρχία των ελληνοορθόδοξων κοινοτήτων στη Δοιράνη-Γευγελή ως και την ήρωική αντίσταση του ελληνικού στοιχείου στη βία ή στο δέλεαρ. 'Εδω μάλιστα επισημαίνεται ο μέγας ρόλος που έπαιξε ή μητρόπολη Θεσσαλονίκης στην αντιμετώπιση των ξενικών αυτών επιρροών. Κατόπιν (σ. 119-120) εκδίδονται επισκοπικοί κατάλογοι της 'Ιερᾶς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης (1870-1912), ως και τρεις χάρτες της πολιτικής και εκκλησιαστικής διαιρέσεως του σαντζακίου Θεσσαλονίκης και ειδικότερα της επαρχίας Πολυανῆς· σημειώνονται μάλιστα τὰ χωριά, όπου έδρασαν οί ξενικές προπαγάνδες.

'Ακολουθοῦν φωτογραφίες εκκλησιῶν πού αναφέρθηκαν στο βιβλίο και φωτοτυπίες εγγράφων και στο τέλος παρατίθενται οί πηγές πού αναφέραμε στην αρχή και κατόπιν ή βιβλιογραφία, ελληνική και ξένη.

'Ερχόμαστε τώρα να παρατηρήσουμε ότι καλό θά ήταν στην εργασία του αὐτῇ ὁ 'Αθ. Α. 'Αγγελόπουλος να εξέδιδε σέ Παράρτημα μερικά ἀπό τὰ σημαντικότερα έγγραφα πού χρησιμοποίησε και δεύτερο νά εκμεταλλευόταν περισσότερο τὰ στοιχεία, τὰ ὁποία ἀναφέρει (σ. 107 κ.έ.) γιά τήν ἀμερικανική προτεσταντική δραστηριότητα.

Αὐτά ὁμως δέν μειώνουν οὔτε στο ἐλάχιστο τήν εργασία πού ρίχνει ἅπλετο φῶς στήν 'Ιστορία και τοὺς ἀγῶνες τῶν 'Ελλήνων στοὺς δύσκολους γιά τή Μακεδονία χρόνους, πρᾶγμα γιά τὸ ὁποῖο πρέπει νά εὐχαριστήσουμε τὸ συγγρ. γιά τήν προσφορά του αὐτή.

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, vol. I, Historical Geography and Prehistory, Oxford, Clarendon Press, 1972, σελ. 443, με 23 χάρτες και 20 εἰκόνες.

'Ο καθηγητῆς N. G. L. Hammond ἔχει προσφέρει ἤδη πολύτιμη συμβολή στήν 'Ελληνική 'Ιστορία γενικότερα και ειδικά στήν 'Ιστορία και Προϊστορία τῆς 'Ηπείρου και τῶν γειτονικῶν τῆς περιοχῶν. 'Εξ ἄλλου ἔχει αὐτοψία τῶν περισσότερων τόπων τῆς Μακεδονίας, τήν ὁποία περιῆλθε, ὅπως και τήν 'Ηπειρο και τοὺς γειτονικοὺς τόπους, ὅσο κανένας ἄλλος ἴσως. 'Ητο λοιπὸν ὁ ἀρμοδιώτερος νά γράψῃ τὸν πρῶτο τόμο τῆς τρίτομης 'Ιστορίας τῆς Μακεδονίας, στήν ὁποία συνεργάζεται με τὸν καθηγητὴ G. T. Griffith.

'Ο πρῶτος τόμος, ὁ μόνος πού κυκλοφόρησε ἤδη, διαιρεῖται σέ δύο Μέρη. Τὸ πρῶτο Μέρος (σελ. 1-211) πραγματεύεται τήν 'Ιστορική Γεωγραφία τῆς Μακεδονίας, τὸ δεύτερο Μέρος (σελ. 213-441) τήν Προϊστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς, ὅπως ἔχει ὁρισθῇ στο πρῶτο Μέρος «κατ' ἀπόφασιν», αὐθαίρετα, νομίζω.

Πρῶτο χρέος κάθε ἐρευνητοῦ εἶναι νά καθορίζῃ κάθε φορά τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐρεύνης του. Αὐτὴν τήν ἀνάγκη ἀντιμετωπίζει ἀμέσως ἀπὸ τήν ἀρχή ὁ καθηγητῆς Hammond και, ἐν ὄψει τῶν δυσκολιῶν, ἀποφασίζει νά μὴ ὀρίσῃ τή Μακεδονία «as a political area but as a geographical entity». Αὐτὸ θά ταίριαζε σέ κάθε ἀνάλογη περίπτωση. Δέν εἶναι μόνον ἡ Μακεδονία, πού παρουσιάζει πρόβλημα συνόρων. 'Η παρατήρηση: «if we try to define Macedonia on political lines, we shall be chasing a chameleon through the centuries» (σελ. 3) ἰσχύει ἐξ ἴσου γιά μέγα πληθος περιπτώσεων.

Κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond: «As a geographical entity Macedonia is best defined as the territory which is drained by the two great rivers, the Haliacmon and the Vardar, and their tributaries» (σελ. 3). Δέν πρέπει νά παρατηρήσῃ κανεὶς στὸν κ. Hammond ὅτι τὰ watersheds δέν χωρίζουν πάντοτε και ὅτι τὰ βουνὰ συχνὰ ἐνώνουν. 'Εκεῖνος μᾶς τὸ ἐδίδαξε με τὴ μελέτη του γιά τήν 'Ηπειρο.

'Ισχυρότερη ἴσως θά εἶναι ἡ ἀντίρρηση τῶν ὀρθόδοξων ἱστορικῶν, πού γνωρίζουν

τῇ Μακεδονίᾳ ἀπλωμένη ἀνά τοὺς αἰῶνες στὸν ἄξονα: Λεβαίη - Ἑδεσσα - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Οἱ ἱστορικοὶ δύσκολα θὰ συμφωνήσουν ὅτι ἡ Μακεδονία μπορεῖ νὰ φθάσῃ καθ' οἰονδήποτε τρόπον ὥς τις πηγές τοῦ Ἀξιοῦ, ὥς τὰ Σκόπια καὶ ὥς τὸ βουνὸ Šar Planina, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ Χαλκιδική, οἱ Σέρρες, οἱ Φίλιπποι ἦταν δῆθεν «normally outside Macedonia» (σελ. 18), στὴν «periphery» (σελ. 9 κ.ε.).

Βλέπει κανεῖς, ὁποσδήποτε, τὴν ἀνάγκη τῆς ἔρευνας, ποὺ ὑποχρέωσε τὸν κ. Hammond νὰ παρακολουθήσῃ τὸν Ἀξιὸ ὥς τις πηγές του, καὶ τὴν Ἑγνατία ὥς τις ἀφετηρίες τῆς στῆν Ἀδριατικῇ (σελ. 19 κ.ε.). Εἶναι ὁ ἐρευνητὴς ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἠπειρο καὶ τὴν Ἀλβανία στὸ θέμα τῆς Μακεδονίας (ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Θρακῶν ἐνημερώνεται σχετικῶς ἀργά, Appendix, σελ. 442-443). Κανεῖς πάντως δὲν μπορεῖ νὰ παραπονεθῇ, ἐπειδὴ ὁ κ. Η. δίδει περισσότερα ἀπὸ ὅσα μᾶς ὑπόσχεται ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου.

Ἐξ ἄλλου δὲν ἀφίνονται ἀναπάντητα τὰ ἐρωτήματα γιὰ τὰ ἐκάστοτε βόρεια σύνορα τῆς Μακεδονίας:

Πρὸς ΒΑ ἦταν «at Pylon» ἢ «to the west of mutatio Brucida» (σελ. 41 κ.ε. καὶ Map 6), οἱ Πενέσται εἶναι Ἰλνυριοί (σελ. 69), ἐνῶ οἱ Πελαγόνες, οἱ Δερριόπες καὶ οἱ Ἀργεσταῖοι περιλαμβάνονται στὸν ἐλληνόφωνο πληθυσμὸ μὲ τοὺς πατροπαράδοτους ἐλληνικοὺς θεσμούς (κυρίως σελ. 90 καὶ σποράδην, Map 9), ὅπως ἡ Δασσαρητὴς εἶναι ἐπίσης ἐλληνικὴ περιοχὴ τῆς Ἠπείρου, συγγενὴς πρὸς τὴν Λυκηστιδα καὶ τὴν Ὀρεστιδα (σελ. 92, Map 10). Οἱ Βρύγοι, κατὰ τὸν καθηγητὴ κ. Hammond πάντοτε, εἶναι «the Lausitz invaders» (σελ. 305 κ.ε.), ποὺ ἐξελληνίσθηκαν (σελ. 72), ἀφοῦ «they were defeated by Odysseus in Thesprotia» (σελ. 381). Τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πελαγονίας ὁ καθηγητὴς Hammond τὸν ἀνεβάζει ὥς τὴν Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

Στὰ συμπεράσματα αὐτὰ καταλήγει ὁ καθηγητὴς Η. ὕστερα ἀπὸ μιά παραδειγματικὴ, ὅσο κι ἂν εἶναι ἀτελής, προσπάθεια μελέτης τοῦ διάσπαρτου στίς ἀπομονωμένες βαλκανικὲς χώρες ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου. Μὲ βάση τις ἐνδείξεις γιὰ τοὺς «Kurgan peoples» (σελ. 270 κ.ε.) ἐξάγει συμπεράσματα, ὑποθέτει σχέσεις, ὀρίζει χρονολογίες κ.λ. (πρβ. N.G.L. Hammond, The Archaeological Background to the Macedonian Kingdom, Ἀρχαία Μακεδονία, Ἀνακοινώσεις κατὰ τὸ Πρῶτον Διεθνὲς Συμπόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26-29 Αὐγούστου 1968, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 53-67, πρβ. «Μακεδονικὰ», τ. 11 (1971), σελ. 450-452).

Οἱ ἀρχαιολογικὲς ἐνδείξεις ὁμως προέρχονται κυρίως ἀπὸ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καί, μετὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο, Γιουγκοσλάβων, Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Εἶναι γνωστὸ πόσο ἀπρογραμματίστες καὶ περιορισμένες ἦταν οἱ ἀνασκαφὲς τῶν Συμμάχων. Ὁ κ. Η., ἐξ ἄλλου, ὀρθὰ παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βαλκάνιοι «might have been excavating on separate planets». Θὰ πρέπει ὁ ἴδιος νὰ ξέρῃ καλύτερα πόσο δύσκολο καὶ ἐπικίνδυνο εἶναι νὰ συμπλησιάσουν τέτοιες ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες. Χωρὶς συστηματικὲς καὶ ἐκτεταμένες ἀνασκαφὲς στὰ προϊστορικὰ στρώματα τῶν σπουδαίων ἀρχαιολογικῶν τόπων τῆς Ἀνω Μακεδονίας καὶ στῆν Ἑδεσσα, τὸ Δίον, τὴ Μίεζα, τὴ Βέροια, τὴν Πέλλα, ἴσως εἶναι φρόνιμο νὰ μείνουμε ἀκόμα γιὰ πολὺ καιρὸ στῆν ἐπιφύλαξιν τοῦ Fritz Geyer: «So ist die Zeit für eine Vorgesichte Makedoniens noch nicht gekommen» (F. Geyer, Makedonien bis zur Thronbesteigung Philipps II, München und Berlin 1930, σελ. 19). Ὅ,τι κι ἂν γίνῃ στὸ μέλλον, κανεῖς πάντως δὲν θὰ ἀρνηθῇ ποτὲ στὸν καθηγητὴ Hammond ὅτι ἦταν πρωτοπόρος στῆν ἐπιχείρηση τῆς συγγραφῆς τῆς Μακεδονικῆς Προϊστορίας.

Ἐνα ἄλλο σημεῖο, ποὺ θὰ προκαλέσῃ ἀντιρρήσεις τῶν ὀρθοδόξων ἱστορικῶν καὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Μακεδονίας εἶναι ἡ ταύτιση τῶν Αἰγῶν μὲ τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον ἀνάμεσα Βεργίνα καὶ Παλατίστια. Ὡς τώρα ὁ χώρος ταυτίζεται ὁμόφωνα πρὸς τὴ σχετικὰ ἄσημη Βάλλα. Εἶναι σπουδαῖο τὸ θέμα. Ἡ νέα θεωρία ἀλλάζει τὴν τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ ὄψη τοῦ συνόλου τοῦ μακεδονικοῦ χώρου. Ἀνατρέπει πολλὰ καθιερωμένα.

Συνηθίσαμε νὰ πιστεύουμε στὸν πατέρα τῆς Ἱστορίας, τὸν καλὸ μας Ἡρόδοτο. Μὲ τὸν τρόπο τοῦ μύθου μᾶς λέει πῶς ἐφθασαν οἱ Μακεδόνες ἀπὸ τὴν Ἰλλυρία στὴ μυθικὴ Λεβαίη τῆς Ἄνω Μακεδονίας καὶ στὸ γνωστὸ καὶ ἀναμφισβήτητο Βέρμιο. Ἐκεῖ, ἀναμφισβήτητα ἐπίσης, τοποθετοῦμε τὴν Ἑδεσσα μὲ τὰ παλαιὰ βασιλικά ἀνάκτορα καὶ εἰκάζουμε, μὲ κάποια ἀοριστία, τὰς Αἰγὰς μὲ τοὺς βασιλικούς τάφους.

Ἡ συνέχεια τῆς Ἱστορίας στὸ Θουκυδίδει προϋποθέτει τὴν ἀφετηρία στὶς ἀνατολικὲς κλιτὶς τοῦ Βερμίου.

Μὲ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δύσκολα συμβιβάζεται ἡ νέα θεωρία:

1. ὅτι «the breeding ground of the Macedones before their expansion (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) was precisely in the northern Pierian mountains» (σελ. 12) καὶ

2. ὅτι αἱ Αἰγὰι μὲ τοὺς βασιλικούς τάφους ἦταν στὰ Παλατίτσια (σελ. 158), δηλαδὴ στὴ Βεργίνα (σελ. 407 κ.ἑ.).

Λεπτομερέστερες παρατηρήσεις θὰ καταχωρίσω μὲ τὴ σειρά τῶν σελίδων.

Μία δυσκολία συναντᾷ ὁ ἀναγνώστης (ὅπως καὶ ὁ συγγραφεὺς) μὲ τὶς παραλλαγὰς τῶν ὀνομάτων πόλεων, χωριῶν, βουνῶν, ποταμῶν κ.λ. στὶς διάφορες γλώσσες. Στὴν πρώτη κίχλας σελίδα τοῦ Προλόγου διαβάζουμε: «I walked from Konitsa via Slatina to Hrupista (Argos Orestikon) and Kastoria».

Ὅλοι οἱ τόποι εἶναι στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ ἔπρεπε γιὰ τὴ Slatina καὶ τὴ Hrupista νὰ χρησιμοποιηθοῦν τὰ ξεχασμένα σλαβικά ὀνόματα τῆς τουρκοκρατίας; Καθὼς δὲν παρατίθεται οὔτε σὲ παρένθεση τὸ τωρινὸ ἑλληνικὸ ὄνομα τῆς Slatina (Χρυσή), δὲν εἶναι σαφές στὸν ἀναγνώστη ἂν τὸ ὄνομα στὴν ἀκόλουθη παρένθεση εἶναι τὸ σημερινὸ ὄνομα τῆς Hrupista ἢ νοεῖται τὸ ἀρχαῖον Ἄργος Ὀρεστικόν. Ἐξ ἄλλου στὸν Index (σελ. 490) εὐρίσκεται: α) «Slatino (Khrisi) in Almopia», β) «Slatino in north Pindus» (χωρὶς παραπομπὴ σὲ χάρτη, τί θὰ πῇ «north Pindus»), γ) «Slatino in Yugoslavia». Μόνον ἡ Slatina δὲν εὐρίσκεται. Ἄλλ' εἶναι πράγματι τὸ «Slatino in north Pindus», δηλαδὴ ἡ Χρυσή, τὴν ὁποία θὰ βῇ μόνον ὁποῖος ξέρει νὰ τὴ ζητήσῃ, στὸν Index, σελ. 480, ὡς «Khrisi in Parauaeae», μὲ παραπομπή: Map 11, σελ. 110, ὅπου ὅμως δὲν σχετίζεται οὔτε μὲ κανένα Slatino οὔτε μὲ τὴ Slatina τῆς πρώτης σελίδος τοῦ Προλόγου. Ἀδιέξοδο!

Ἀρκεῖ, νομίζω, αὐτὸ τὸ παράδειγμα γιὰ τὴ σύγχυση αὐτοῦ τοῦ εἵδους. Ἐνας Index πλήρης (πρβ. σελ. 291, σμ. 1) μὲ τὰ διάφορα ὀνόματα συσχετισμένα θὰ βοηθοῦσε καὶ γιὰ τὴν κατανόηση τῶν Maps. Ἐδῶ τουλάχιστον εἶναι ἀπαραίτητο νὰ χρησιμοποιοῦνται τὰ ἐπίσημα ὀνόματα, ὅπως εἶναι καταχωρισμένα σὲ ἐπίσημες κρατικὲς ἐκδόσεις κάθε χώρας (γιὰ τὴν Ἑλλάδα: Λεξικὸν τῶν Δήμων, Κοινοτήτων καὶ Οἰκισμῶν τῆς Ἑλλάδος, ἐκδοστὴ τῆς Ἑθνικῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1963).

Στὴ σελ. VIII ἡ Ὀλυνθος δὲν ἔχει θέσιν ἀνάμεσα στοὺς μετὰ τὸ 1939 ἀνεσκαμμένους τόπους, γιατί δὲν ἀνεσκάφη, ἀλλὰ μόνον δημοσιεύθηκε ἐν μέρει μετὰ τὸ 1939.

Στὴ σελ. IX ἀποδίδεται μόνον τὸ Μεταξᾶ ἡ «μετονομασία» τόπων στὴ Μακεδονία. Ἡ «μετονομασία» πράγματι εἶναι πολὺ παλιὰ ὑπόθεση. Ἡ ἐπαναφορὰ ἢ εἰσαγωγὴ νέων ἑλληνικῶν ὀνομάτων πάντως ἄρχισε μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας τὸ 1912 (ιδεῖ π.χ. Στοιχεῖα Συστάσεως καὶ Ἑξελιξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων, ἐκδόσις Κεντρικῆς Ἐνῶσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, Ἐπιμελεία Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, Ἀθῆναι 1961-62). Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἡ λεγόμενη μετονομασία εἶναι ἀπλῶς χρῆσις τοῦ κατὰ παράδοσιν ἑλληνικοῦ ὀνόματος.

Στὴ σελ. 11 δίδεται τὸ ὑψόμετρο τῆς Καστοριάς 870 μ., ἐνῶ στὰ βοηθήματα πού προανέφερα εἶναι 700 μ.

Στὶς σελίδες 13 καὶ 150, ὅπου ἐτυμολογεῖται τὸ ὄνομα τῆς Θέρμης «from a hot spring»,

θὰ περίμενε κανείς παραπομπή στη διάφορη γνώμη τοῦ Κ.Α. Ρωμαίου καὶ τοῦ Γ. Μπακαλάκη («Ἀρχαιολ. Ἐφημ.» 1953-54, Α', σελ. 221 κ.έ.). Ἡ παραπομπή εἰς Α.Δ. 20 (1965), 2, 411 (σελ. 151, σημ. 1) δὲν ἔχει τὴ θέση της. Ἄντ' αὐτῆς θὰ ταίριαζε παραπομπή εἰς «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 303, ἀριθ. 83-84, πίν. 15 α-γ.

Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν σελ. 16-18 θὰ ἦταν χρήσιμος χάρτης μετὰ τὴ σημερινή διοικητικὴ διαίρεση συσχετισμένη μετὰ τὴν ἀρχαία χωρογραφία.

Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 49) δὲν ξέρει, εὐλόγως, τὰ δύο ἀδημοσίευστα μιλιάρια, ποὺ βρέθηκαν τὸ ἕνα ἀνατολικά, τὸ ἄλλο δυτικὰ τῆς Πέλλας. Δὲν εἶναι δυνατόν, δυστυχῶς, νὰ γνωρίζουν οἱ ἐρευνῆται γενικῶς τὸ πλῆθος τυχαίων ἢ ἀπὸ ἀνασκαφῆς εὐρημάτων, ποὺ μένουν ἀδημοσίευστα, συχνὰ κλειδωμένα ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους ἀρχαιολόγους. Γιὰ νὰ ποῦμε καὶ αὐτῶν τὸ δίκαιο, δὲν τολμοῦν νὰ δώσουν στὴ δημοσίευσιν ἀνῶριμα συμπεράσματα μόνον μετὰ ἐπιφανειακῆς ἢ ἀτελεῖς παρατηρήσεις, μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία, ποὺ τὰ δίνουν ἀκάματοι ἐρευνῆται, ἀλλὰ περαστικοὶ περιηγηταὶ στοὺς τόπους.

Τὰ περὶ τῆς λίμνης Βεγορίτιδος (σελ. 51 κ.έ.) καλὰ θὰ ἦταν νὰ εἶχαν δοθῇ προηγουμένως σὲ χωριστὸ ἄρθρο, σάν αὐτὰ ποὺ ἔδωσε ὁ Κ. Η. γι' ἄλλα θέματα, μετὰ σχέδια καὶ φωτογραφίες. Φοβοῦμαι ὅτι θὰ μείνουν σκοτεινὰ γιὰ ὅσους δὲν ἔξουν καλὰ τοὺς τόπους. Ἐδῶ θὰ ταίριαζε παραπομπή στὰ εἰσαγωγικά κεφάλαια τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς μου (Φ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδίων, Ἀθῆναι 1966, σελ. 6 κ.έ.). Τὸ ἄρθρο μου γιὰ τὸν πολίτη τῆς Βοκερίας («Ἀρχαιολ. Ἀνάλεκτα IV, 1971, 1, σελ. 115 κ.έ.) ἦταν ἴσως πολὺ ἀργὰ νὰ περιληφθῇ καὶ σὲ ὑποσημείωση.

Μετὰ τὰ περὶ Εὐρίας τῶν Δασαρητίων (σελ. 64) ἔπρεπε νὰ σχετισθοῦν οἱ Εὐιέσται, ὅπως ἐδιόρθωσε τὸ κείμενο τοῦ Λιβίου XXXII, 51, 4, ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκίδης, Ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ τὴν Κοινωνία τῆς Ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σελ. 16 (πρβ. Α.Ε. 1932, 93, καὶ 1934-35, σελ. 127 κ.έ. καὶ σημ. 2).

Στὴ σελ. 103 συμπεραίνεται ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς κοντὰ στὴ Φλώρινα ἦταν ἀπλῶς ἕνα χωριὸ «for the site proved to have been a village without a walled enceinte» (μετὰ παραπομπή στὸν Α. Κερμόπουλλο, Π.Α.Ε. 1931, σελ. 55 κ.έ.). Μετὰ τὴν ἴδια εὐκολία μπορεῖ νὰ γίνουν χωριὰ καὶ ἡ Πέλλα καὶ πολλῆς ἄλλης πόλεις τῆς χωματερῆς Μακεδονίας. Ἐἶχαν πλῆθρες στὴν ἀνωδομή καὶ δὲν φαίνεται τίποτε στὴν ἐπιφάνειά τοῦ ἐδάφους σήμερα. Ὅπως δὴποτε ὁ οἰκισμὸς τῆς Φλωρίνης ἔχει λείψανα ἀκροπόλεως στὴν κορυφὴ τοῦ ὑψώματος καὶ εἶναι πιθανώτερον ὅτι ἀνῆκε στὴ Λυγκηστίδα. Ὁ κάμπος δὲν εἶναι κατάλληλος τόπος γιὰ σύνορα σὲ καμμιὰ ἐποχὴ.

Δὲν εἶδα μνεῖα τῆς προβληματικῆς ὁροθετικῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Ἀχλάδα τοῦ Νομοῦ Φλωρίνης («Hesperia», τ.34 (1965), σελ.248 κ.έ., «Μακεδονικά», τ.7 (1967), σελ. 355 καὶ σχῆδ. 18). Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι τόποι τῆς Ἀνω Μακεδονίας δὲν μνημονεύονται, ὅπως τὸ Πολυνέρι καὶ τὸ Σπήλαιο Γρεβενῶν, οἱ Λικνάδες, ἡ Ἐξοχή καὶ ἡ Ἀκρινὴ τῆς Κοζάνης, οἱ Πύργοι τῆς Ἑορδαίας, ὁ ἀδημοσίευστος προϊστορικὸς συνοικισμὸς καὶ τὰ ρωμαϊκὰ εἶρηπια πρὸς Νότον τῆς Βεγορίτιδος, οἱ προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ ἀποξηραμένου ἔλους τοῦ Σαρρή-γκιὸλ κ.λ. Αὐτὰ καὶ ἄλλα εἶναι γνωστὰ μόνον ἀπὸ ἐπιφανειακὰ εὐρήματα καὶ παρατηρήσεις δημοσιευμένες σὲ Χρονικά μετὰ συντομία ποὺ ἀδικεῖ τὴ σημασία τῶν τόπων.

Στὴ σελ. 111, τὸ Armenokhorion δὲν εἶναι πλέον χωριὸ, ἀλλὰ τόπος μετὰ ἐρείπια. Τὸ Dranitsevo (σελ. 114) εἶναι πράγματι τὸ Κρανοχώρι.

Στὴ σελ. 120, σημ. 4, εἶναι λάθος τὸ «island in Lake Little Prespa». Τὸ σωστὸ εἶναι: Χωριὸ Νησί στὴν περιοχὴ τῆς πρώην λίμνης τῶν Γιαννιτσῶν.

Κάτω ἢ παρὰ θάλασσαν Μακεδονία, κατὰ τὸν καθηγητὴ Hammond, εἶναι ἡ Πιερία (σελ. 123). Ἐννοεῖται, ἀπ' ὅσα προανέφερα σχετικὰ, ὅτι τὴν Κάτω Μακεδονία τὴ βλέπω κυρίως στὸν ἀπέραντο κάμπο ἀνατολικά τοῦ Βερμίου μᾶλλον παρὰ τοῦ Ὀλύμπου.

Σχετικά με τη μάχη της Πύδνας και την τοπογραφία της περιοχής (σελ. 127 κ.έ.) πρέπει τώρα να συζητήση κανείς και τις απόψεις του W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Topography*, Part II, University of California Press.

Γιά το κάστρο του Πλαταμώνα (σελ. 135) μετά το άγνοούμενο από τον κ. Η. ἄρθρο του καθηγητοῦ Ἀποστόλου Βακαλοπούλου («Μακεδονικά», τ. I (1940), σελ. 58-76) ἔχομε τώρα τὸ βιβλίο τοῦ Α.Ε. Βακαλοπούλου, *Τὰ Κάστρα τοῦ Πλαταμώνα κ.λ., Θεσσαλονίκη 1972*.

«The division of the central plain into districts» (σελ. 146 κ.έ.) ἀπὸ τὸν κ. Η. γίνεται, νομίζω, εἰς βάρος τῆς Ἡμαθίας, ἡ ὁποία θὰ εἶχε τόπο πολὺ στὸ ἐσωτερικόν, ἀνάμεσα στὸ Λυδία καὶ στὸν Ἀλιάκμονα: ὅλες τὶς ἀμμουδιὲς τῆς λιμνοθάλασσας, πού θὰ ἄλλαζε ὀνη ὄχι μόνο ἀπὸ αἶθνα σὲ αἶθνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο. Γύρω στὴ λίμνη ἦταν κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους συνοικισμοὶ σπουδαῖοι, ὅπως ἡ Νέα Νικομήδεια καὶ ὁ Φάκος. Τὸ «isolated rise below Pella» δὲν ἦταν «enlarged by an artificial embankment, in order to support the fortified keep» (σελ. 147). Ἔτσι μᾶς τὰ λέει ὁ Λίβιος (44, 46, 6). Οἱ δοκιμαστικὰς τομεῖς ὁμῶς ἔδειξαν ὅτι «the mount known as Phacus» (σελ. 152) εἶναι προϊστορικός συνοικισμός, μία ἀπὸ πολλὰς «τοῦμπες» γύρω στὴν ἄλλοτε λίμνη τῶν Γιαννιτσῶν, λιμνοθάλασσα κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (ιδεὶ «Balkan Studies» τ. I (1960), σελ. 122 καὶ 124, pl. II, fig. 3).

Ἡ ὑποσημείωση 2 τῆς σελ. 153 «πᾶσχει διττῶς»: α) δὲν εὐρέθησαν tiles μετὰ τὰ γράμματα HMA, ἀλλὰ μόνον waterpipes, καὶ β) ἀνῆκουν στὴν προρρωμαϊκὴ ἐποχὴ, στὴν ὁποία δὲν ἀναφέρονται τὰ συμφραζόμενα.

Στὴ σελ. 154 (τέλος) «the central plain east of the Haliacmon river» δὲν εἶναι σαφές.

Ὁ λόγος γιὰ τὶς πόλεις Βάλλα καὶ Φυλακὲς (σελ. 155) καθορίζεται ἀπὸ τὴ θεωρία γιὰ τὶς Αἰγῆς (σελ. 156). Συζήτηση τοῦ θέματος θ' ἀπαιτοῦσε μεγάλῃ ἐκτασῇ (ιδεὶ ἄνωτέρω).

Στὴ σελ. 158, σημ. 2, ἡ στὴ σελ. 164, σημ. 4, θὰ περίμενε κανεὶς παραπομπὴ στὴν κύρια δημοσίευση τῆς προτομῆς τοῦ Ὀλγάνου ἀπὸ τὸν Β. Καλλιπολίτη (*Mon. Piot* 46, 1952, σελ. 85 κ.έ.).

Στὴ σελ. 159 ὁ Κάσσανδρος τῆς ἐπιγραφῆς κινδυνεύει νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ γνωστός ὁμόνομος βασιλεὺς. Ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Φ. Πέτσαν εἶναι «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 319 κ.έ., καὶ 9 (1969), σελ. 192.

Ἡ παραβολὴ τῆς θέσεως τῆς Βεροίας πρὸς τὴ θέση τῆς Ναούσης καὶ τῆς Ἐδέσσης δὲν εἶναι σωστή. Ἡ Βέροια ἔχει ὑψόμετρο 130 μ. καὶ εἶναι κοντὰ στὸν κάμπο, ἐνῶ ἡ σημερινὴ Νάουσα (ὑψόμετρο 360 μ.) καὶ ἡ Ἐδεσσα (ὑψόμετρο 320 μ.) ἔχουν σαφῶς ὀρεινὸ χαρακτήρα. Εἶναι μᾶλλον καταφύγιο ἡ πρώτη, ὄχυρὸ ἡ δεύτερη. Ἡ Βέροια καὶ σήμερα ἀκμάζει, γιὰτὶ δὲν εἶναι μόνο διοικητικόν, ἐμπορικὸν καὶ ἀστικὸν κέντρο, ἀλλὰ καὶ ἀγροτικόν. Ἡ Νάουσα καὶ ἡ Ἐδεσσα μένουν στάσιμες: τὴ δύναμη τοῦ κάμπου τὴν παίρνουν τὰ πλησιέστερα πρὸς τὸν κάμπο χωριά (γιὰ τὰ ὁποῖα μιλάει ὁ κ. Η., σελ. 163).

Τὸ Μετόχι ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι «north of Beroea», ἀλλὰ ΝΑ τῆς Βεροίας, πέρ' ἀπὸ τὸν Ἀλιάκμονα, στὴν ἀρχαία Πιερία, κοντὰ στὴ Βεργίνα, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ συνοικισμό. Καὶ δὲν εἶναι μία μόνον ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἐπιγραφὴ (manumission), ἀλλὰ πολλὰς, μετὰ διάφορες χρονολογίας. Ἐδῶ ὁ κ. Η. παρασύρθηκε ἀπὸ τὸν Arch. Anz.

Στὴ σελ. 163, σημ. 4, ἡ ὀρθὴ παραπομπὴ εἰς Μακεδονικά εἶναι: Μακ. τ. 7 (1967), 133 κ.έ. Ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τοῦ τόμου τὸ λάθος ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἄλλου, π.χ. σελ. 164, σημ. 3.

Σχετικὰ μετὰ τὴ Μιέζα (σελ. 164) παρατηρῶ: α) ἡ προτομὴ τοῦ Ὀλγάνου δὲν εὐρέθη «near», ἀλλὰ μέσα στὸν Ἀνω Κοπανὸν (τώρα Κοπανός), στὸν κήπο τοῦ Ἰ. Σέπκα, β) ἐγὼ δὲν σχετίζω τὶς γέφυρες, ἀλλὰ μόνον τοὺς τάφους μετὰ τὸ δρόμο ἀπὸ Μιέζα πρὸς Πέλλα, καὶ ὄχι ἀπὸ Πέλλα πρὸς Βέροια, καὶ δὲν ἔγραψα ὅτι ἡ ὁδὸς ἀπὸ τὴ Βέροια πρὸς τὴν Πέλλα περνοῦσε «through Mieza», ἀλλὰ «διὰ τῶν παρυφῶν τῆς Μιέζης», τὴν ὁποία σημειώτεον ἐγὼ δὲν περιορίζω στὴ Γάστρα τῆς Ναούσης, ἀφοῦ καὶ τὰ εἰρεπία τῆς πόλεως καὶ μάλιστα οἱ τάφοι τῆς ἐκτείνονται χιλιόμετρα πρὸς Ἀνατολὰς, πρὸς τὸν κάμπο, ὑποθέτω μέχρι τῆς ὁδοῦ ἀπὸ Πέλλης πρὸς Βέροια, γ) ἡ γέφυρα τοῦ Delacoulonche εἶναι ἡ ἴδια μετὰ τὴ μία ἀπὸ

τις δύο στο δικό μου παρένθετο πίνακα Α (Φ. Πέτσα, 'Ο Τάφος των Λευκαδίων, παρένθ. πίν. Α, ἀριθ. 21).

Ἡ ἐπιγραφή, πού ἀναφέρει τὴν Ἀρτεμὴ Γαζωρεΐτιδα καὶ Βλουρεΐτιν (σελ. 164, σημ. 6) δὲν εὑρίσκεται στὴν Ἐπισκοπή, ἀλλὰ στὸ Ἀρσένι. Εἶναι περιέργοι ὅτι ξέφυγε τοῦ κ. Η. τὸ ἄρθρο μου στὸ Β.С.Н. τ. 81 (1957), σελ. 387 κ.έ. καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία (ιδὲ π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 308, σημ. 6). Βαουρεΐτις δὲν ὑπάρχει. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὴ Σκύδρα ἐπὶ ἔργου νὰ γίνῃ παραπομπὴ εἰς Α.Ε. 1961, σελ. 1 κ.έ., εἰδικότερα γιὰ τὴν ὥνι κοριστιοῦ μὲ τὸ ὄνομα Νίκη καὶ ὄχι «of a boy» (Φ. Πέτσας, ἐν. ἀν., σελ. 2 κ.έ., σημ. 4 καὶ πίν. 2).

Τὴ θέση τοῦ Εὐρωποῦ τὴν καθορίζουν ἀκριβῶς, καὶ ὄχι «approximately», ὄχι μόνον ἡ ἐπιγραφή, πού ἀρχίζει «Εὐρωπαϊὸν ἢ πόλιν», ἀλλὰ καὶ σφραγίσματα σὲ κεραμίδια («Μακεδονικά», τ. 1 (1940), σελ. 491). Ἀξιοσημειώμενος ἐπίσης εἶναι κοῦρος ἀρχαῖκος ἀπὸ ἐκεῖ, μοναδικὸς στὴ Μακεδονία («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 178 κ.έ., καὶ καλὴτερη εἰκόνα τώρα, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Β', Ἀθῆναι 1971, σελ. 239).

Οἱ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Κιλκίς (σελ. 179) ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὸ νέο Μουσεῖο τοῦ Κιλκίς. Ὁ Γυμνασιάρχης Παναγ. Μάνος ἦτο Ἐκτακτὸς Ἐπιμελητὴς (ὄχι «Ephor of Antiquities») καὶ ἡ πρόπουςα παραπομπὴ γιὰ τὸ Παλατιανὸ εἶναι Α.Δ. 21 (1966), Χρονικά, σ. 345, καὶ 22(1967), Χρονικά, σελ. 400 κ.έ., «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 179 κ.έ. Δὲν ὑπάρχει τίποτε «medieval in date» στὸ Παλατιανὸ παρὰ τὰ φαινόμενα.

Στὴν τοῦμα τῆς Νέας Ἀγχιάλου (σελ. 183) δὲν ἦταν «road works» πού ἔδωσαν ἀφορμὴ στὴν ἔρευνα. Σχετικὰ μὲ τὴ Στρέψα νεώτερη βιβλιογραφία ἀναφέρεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 9 (1969), σελ. 164, ἀριθ. 65, καὶ σελ. 186, ἀριθ. 124.

Στὴ σελ. 187, σημ. 3, χρειάζεται μία παραπομπὴ γιὰ τὰ πρόσφατα εὐρήματα, π.χ. «Μακεδονικά», τ. 7, (1967), σελ. 304, ἀριθ. 86.

Ἐπιφανειακὴ ἔρευνα (ὄχι ἀνασκαφὴ) ἦταν τοῦ Γ. Μπακαλάκη στὸ Χορτιάτι (σελ. 187). Δὲν βλέπω γιὰτί ἦταν «of a Thracian type» ὁ Τάφος Α' τοῦ Σέδες, τὸν ὁποῖο ἐξ ἄλλου ὁ Ν. Κοτζιάς ρητῶς ἐθεώρησε «νεώτερον» τοῦ θρακικοῦ, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται «εἰς τὸ τέλος τοῦ Ε' αἰῶνος» (Α.Ε. 1937, σελ. 867).

Μακεδονικά ψηφιδωτὰ δὲν εἰκονίζουν κυνηγούς «on horseback» (σελ. 209).

Ἡ Μακεδονία, μαζὶ μὲ τὴ Θεσσαλία, εἶναι σχεδὸν ἡ μισὴ ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα. «Emphasize the un-Greek nature of the Macedonian terrain» (σελ. 210) σημαίνει ἐμμονὴ σὲ πεπαιωμένους ἀντιλήψεις περὶ Ἑλλάδος καὶ Μακεδόνων, τίς ὁποῖες δὲν συμμερίζεται ὁ καθηγητὴς Hammond. Ἐπομένως τὸ πρᾶγμα φαίνεται σὰν ὀξύμωρο ρητορικὸ σχῆμα, ἀλλὰ δὲν δικαιολογεῖται μόνο γιὰ νὰ τονισθῇ ἡ πραγματικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἐξ ἴσου ἑλληνικὰ ἐδάφη.

Περνώντας στὸ δεῦτερο Μέρος, πού πραγματεύεται τὴν Προϊστορία τῆς Μακεδονίας, πρέπει ἐξ ἀρχῆς νὰ δηλώσω ὅτι δὲν ἔχω ἀρκετὴ αὐτοψία τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εὐρημάτων ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος.

Γιὰ τὰ παλαιολιθικά εὐρήματα στὴν Ἑλλάδα (σελ. 215) θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ παραπομπὴ στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Δ. Θεοχάρη, Ἡ Αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς Προϊστορίας, Βόλος 1967, καὶ γιὰ τὰ Πετράλωνα τῆς Χαλκιδικῆς, εἰδικότερα, στὴ βιβλιογραφία πού σημειώνεται στὰ «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 311, ἀριθ. 128, καὶ 9, (1969), σελ. 183, ἀριθ. 118.

Ἡ περὶ ὁρισμένη, σὲ ἔκτασι καὶ βάθος, ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς δὲν ἐπιτρέπει νὰ λέμε χωρὶς ἐπιφύλαξη ὅτι ἕνας συνοικισμὸς «came to an end». Ἡ Νέα Νικομήδεια (σελ. 219) π.χ. ἦταν κατεστραμμένη ἀπὸ μηχανικοὺς ἐκσκαφεῖς στὰ ἀνώτερα στρώματα πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς καὶ ὁ Στίβος τοῦ Λαγκαδᾶ (σελ. 235) ἐλά-

χιστα ἐρευνήθηκε ἀνασκαφικά, ἡ Νέα Νικομήδεια «East» καθόλου, ὥπως καὶ οἱ συνοικισμοὶ κοντὰ στὴ Νάουσα (σελ. 238).

Ὁ καθηγητὴς Hammond συχνὰ διαφωνεῖ καὶ διορθώνει τοὺς ἀνασκαφεῖς (π.χ. σελ. 246, σημ. 2, σελ. 307, σημ. 3-4, σελ. 280, σημ. 1, σελ. 286, σημ. 6-8, σελ. 292, σημ. 5, καὶ ἄλλοι). Προσπαθεῖ νὰ κάμει νὰ συμφωνήσουν οἱ «separate planets» μὲ τὰ πράγματα ὥπως τὰ βλέπει ὁ ἴδιος.

Ὁ θησαυρὸς τῶν χαλκῶν ἀπὸ τὰ Πετράλωνα (σελ. 299) δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀμνημόνευτος («Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σελ. 292 κ.έ., ἀριθ. 42, καὶ 9, 1969, σελ. 130 καὶ πίν. 4), ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη ἀδημοσίευτος.

Ἡ ὅλη κατασκευὴ τῆς «Ἱστορίας», κατὰ τὴν πρώτην (1350-1200 π.Χ.) καὶ τὴν δευτέραν (1200-1125 π.Χ.) περίοδο ἐπαφῆς μὲ τὸ μυκηναϊκὸ κόσμον, εἶναι ἐλκυστική, καθὼς σχετίζονται οἱ μῦθοι καὶ τὰ ἐπηρὸς συγκεκριμένα «περάσματα», ὑποχρεωτικῶς διαβάσεις τῶν βουνῶν. Μακάρι νὰ εἶχαμε κάμει οἱ ἀρχαιολόγοι κάτι γιὰ νὰ βεβαιώσουμε ἔστω καὶ ἓνα σημεῖο αὐτῶν τῶν ὑποθέσεων, γιὰ νὰ μὴ ἀναγκάζονται οἱ ἱστορικοὶ νὰ χτίζουν μὲ βάση τὰ γεγονότα τοῦ Μεσαίωνα (σελ. 305).

Εἶναι δύσκολο νὰ συζητηθῇ ἡ Βεργίνα σὲ μιὰ βιβλιοκρισία. Ἐνα παράδειγμα μονάχα, ὁ τύμβος C: Ὁ καθηγητὴς Hammond (σελ. 315 κ.έ.) θεωρεῖ τὴν «Ταφὴ Γ» ἀρχαιότερη ἀπὸ ὅλες, ἐπειδὴ εἶναι βαθύτερη, δῆθεν κεντρικὴ κ.λ., ἐπομένως παλαιότερη ἴσως ἀπὸ τὸ 1100 π.Χ. Ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἀκέραιστη «Ταφὴ Γ» εἶναι ἀσφαλῶς χριστιανικὴ! Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει ἀρχαιότερη ταφὴ ἀπὸ τὴν «Ταφὴ Α» μὲ τὶς τοξωτὲς πόρτες καὶ ἀπὸ τὴν «Ταφὴ Δ» μὲ τὸ χάλκινο ξίφος. Παρ' ὅλες αὐτὲς τὶς ἀβλεψίαις, οἱ ἀνασκαφεῖς διδασκόμεθα, ὥπως ὅλοι οἱ ἀναγνώστες, ἀπὸ τὸ σχετικὸ κεφάλαιο τοῦ καθηγητοῦ Hammond.

Στὶς σωστικὰς ἀνασκαφὰς μου τοῦ 1960-1961, γράφει ὁ κ. Η., πῆραν μέρος ὁ καθηγητὴς Μ. Ἀνδρόνικος καὶ ὁ μηχανικὸς τῆς Νομαρχίας Ἡμαθίας κ. Ξ. Ζερζελίδης (σελ. 328). Ἀλλὰ ἡ τριμελὴς Ἐπιτροπὴ μόνον εἰσηγήθη τὴν ἐνέργεια τῆς ἀνασκαφῆς (πρβ. σελ. 328 πρὸς ΑΔ 17, 1961-1962, Α', σελ. 218, καὶ Μ. Ἀνδρόνικον, Βεργίνα, Ι, σελ. 6).

Ὁ καθηγητὴς Hammond δὲν φαίνεται νὰ γνωρίζῃ τὴν πλοῦσια, ἀλλ' ἀδημοσίευτη συλλογὴ ἀγγείων κυρίως, ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸν Ἅγιον Παντελεῖμονα (Πάτελι) στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης ὁ μακαρίτης Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Νικόλαος Κοτζιάς. Τὴν ἀγνόησε ἄλλωστε καὶ ὁ καθηγητὴς Μ. Ἀνδρόνικος (Βεργίνα Ι), ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι ἀγνοεῖ καὶ τὰ εὐρήματα τῆς σωστικῆς ἀνασκαφῆς μου τῆς Βεργίνας, ποὺ ἦταν στὴ διάθεσίν του.

Στὴ σελ. 344, σημ. 3, ἡ παραπομπὴ εἰς Β.С.Н. 85, 773, δὲν εἶναι στὴ θέση της. Ἐκεῖ δὲν γίνεται ἀναφορὰ στοὺς δύο συνοικισμοὺς τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς λίμνης. Στὴ σημ. 4 τῆς ἴδιας σελίδος 344 ἡ παραπομπὴ γιὰ τὸ ἄγγείο ἀπὸ τὸν Ἀετὸ εἶναι εἰς πίν. 253 στ' (ῶχι ζ').

Σελ. 355: Τὰ ἀποκτήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη προέρχονται ἀπὸ τὸ χωριὸ Μεσημέρι (ὄχι Μεσοχώρι), Α.Ε. 1973, 2, σελ. 512.

Σελ. 358 κ.έ.: Δὲν στηρίζεται στὶς πηγὰς (Ἡρόδοτος κατ' ἐξοχὴν) ἡ θεωρία ὅτι οἱ Βοττιαῖοι εἶχαν «their homeland in the western part of the central plain» καὶ μάλιστα τὸ «including Vergina» (σελ. 359) δὲν δικαιολογεῖται οὔτε ὡς ὑπόθεση.

Σελ. 361: Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐνδεχόμενα ἀποτελέσματα τῆς τύχης τῶν τόπων ἐπιλέγεται ἡ ὑπόθεση ὅτι στὴ Βεργίνα «a Patelite of this persuasion may have died».

Σελ. 372: Εἶναι παραπλανητικὸ νὰ λέμε ὅτι ἡ Βίτσα εἶναι κοντὰ στὸ Βοϊδομάτη, παραπτόταμο τοῦ Ἀῶου. Τὴ Βίτσα τὴ χωρίζει ἀπὸ τὸν Ἀῶο ἡ χαράδρα τοῦ Βίκου καὶ τὰ ἀπροσπέλαστα βουνὰ τοῦ Παπύκου. Ἡ Βίτσα γεωγραφικὰ συνδέεται μᾶλλον μὲ τὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν τοῦ Ἀράχθου, τοῦ Λοῦρου (ἀκόμη καὶ τοῦ Καλαμά), ὥστε εἶναι πιθανώτερο ὅτι ἀπὸ Νότου ἔρχονται (ἴσως μαζί μὲ τοὺς νομάδες φορεῖς τοὺς τὸ χειμῶνα) τὰ ἐπιεστικά κορινθιακὰ εὐρήματα καὶ ὅχι ἀπὸ Ὠρικό καὶ Βουθρωτὸ (σελ. 424).

Σελ. 372 κ.έ.: Τὸ νεκροταφεῖον ἀνέσκαψε ἡ τῶρα Ἰουλία Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου.

Σελ. 392, σημ. 5. Τὰ φάλαρα, «Μακεδονικά», τ. 7, πίν. 41, δὲν εἶναι τῆς ταφῆς LXV. Προ-
έρχονται ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Ἀνδρονίκου καὶ εἶναι τὰ ἴδια, ὅχι ἄλλωθι ὅμοια, πρὸς
τὰ τῆς ταφῆς AZ VII (πρβ. «Μακεδονικῶν», τ. 7, πίν. 41α πρὸς Π.Α.Ε. 1961, πίν. 50α, ὅπου
ἡ ἴδια εἰκόνα εἶναι δημοσιευμένη ἀνάποδα κατὰ λάθος).

Τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα τοῦ καθηγητοῦ Hammond εἶναι:

1. Ἡ «κάθοδος τῶν Ἑρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία. Οἱ εἰσβολαῖς δὲν
διέσχισαν τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονος, τὴν Κάτω Μακεδονία καὶ τὴ Βόρειο Θεσσαλία
(σελ. 407).

2. Οἱ Φρύγες φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ Lausitz ἔφθασαν στὴ Βεργίνα περίπου τὸ 1150 π.Χ.
(τὸν ἀρχαιότερο τάφο C Δ χρονολογεῖ ὁ κ. Η. περίπου 1140-1120 π.Χ.) καὶ περὶ τὸ 1100
π.Χ. εἶναι κύριοι τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας. Ἡ φρυγικὴ Βεργίνα ἀκμάζει μεταξὺ 900-
800 π.Χ. Οἱ Φρύγες ἐκμεταλλεύονται τὸ σταυροδρόμι ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ Δούναβη,
ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ πρὸς τὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ κράτησε ὡς τὸ 650 π.Χ. περίπου (σελ. 407-411).
(Ἀπὸ δὴ κυρίως ἀρχίζει ἡ ἀνορθοδοξία τοῦ καθηγητοῦ Hammond, τὴν ὁποία συμμερί-
ζεται ἐν μέρει ὁ καθηγητὴς Edson:).

3. Οἱ Μακεδόνες ἔρχονται ἀπὸ τὴν Πιερία καὶ τὸ μέσο Ἀλιάκμονα πρὸς τὸ Βερμιο.
Ἀπὸ κεῖ ἀπωθοῦν Βοττιαῖους (!). Οἱ «κῆποι τοῦ Μίδα» καὶ τὰ σχετικὰ «preserved a memory
not of that moment but of the past» (σελ. 412). Οἱ Φρύγες δὲν ἔφυγαν στὴν Ἀσία διωγμένοι
ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες, ἀλλὰ «from a position of strength» εἰσέβηλαν στὴν Ἀσία (σελ. 412),
περίπου 150 χρόνια πρίν.

4. Ἡ Πιερία ἀνήκει σὲ Ἕλληνες Μάγνητες κατὰ τὴν Πρώμην καὶ τὴ Μέση Ἑποχὴ τοῦ
Χαλκοῦ. Κατὰ τὴν Ὑστερὴ Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ οἱ Μάγνητες δὲν εἶναι πλέον στὴν Πιερία.
Οἱ δύο Ὀμηρικοὶ κατάλογοι ἀφίνουν ἓνα κενὸ μεταξὺ Ἀξιοῦ, ὅπου φθάνουν οἱ σύμμαχοι
τῶν Τρώων, καὶ Πηνειοῦ, ὅπου ἀρχίζουν οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀχαιῶν. Τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ
κατέχουν Θράκες ἀπὸ τὸ 1300-650 π.Χ. περίπου. Θράκες δὲν εἶναι οἱ Φρύγες, οἱ Μυσοί,
οἱ Τεῦκροι, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Παῖονες (σελ. 416-418).

5. Οἱ Παῖονες εἶναι εἰσβολαῖς στὴ Μακεδονία κατὰ τὴν Πρώμην Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ,
κατὰ τὴν ὁποία ἀπλώθηκαν καὶ κυριάρχησαν ὡς τὴν Πελαγονία καὶ τὴν Πιερία (Στράβ. 7,
ἀπόσπ. 38). Κατὰ τὸν Τρωϊκὸ Πόλεμο δυτικὸ ὄριό τους εἶναι ὁ Ἀξιός. Ἀπωθήθηκαν ἐν
συνεχείᾳ, ἀκόμη ἀνατολικώτερα, ἀπὸ τοὺς Βρύγους (σελ. 418-419).

6. Οἱ Ἰλλυριοὶ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Glasinac ἀπλώνονται στὰ Βαλκάνια καὶ στὴ
Μακεδονία μεταξὺ 800-650 π.Χ. Οἱ Δαρδάνιοι φθάνουν ὡς τὴ Βεργίνα, οἱ Μαῖδοι ἕως τὸ
Στρυμῶνα, ὅπου τοὺς εὐρίσκει ὁ Σιτάλκης τὸ 429 π.Χ. (Θουκ. 2, 98, 2). «The ebb was very
rapid. Little was left... except the graves of its warriors» (σελ. 423).

7. Ὅσο γιὰ τὶς σχέσεις μετὰ τὴ νότια Ἑλλάδα: «Macedonia has no site to compare with
Vitsa in Epirus» (σελ. 424). Μόνον οἱ Ἑρετριεῖς τῆς Μεθώνης, κοντὰ στὴ Βεργίνα, ἀρχί-
ζουν τὸ ἐμπόριο, περὶ τὸ 730 π.Χ. γιὰ ν' ἀκολουθήσουν οἱ ἀποικίες τῆς Χαλκιδικῆς.

8. Οἱ Κιμμέριοι (700-650 π.Χ.) ἀπώθησαν τοὺς Ἰλλυριοὺς καὶ ἀνοῖξαν τὸν τόπο γιὰ
Θράκες (Ἡδῶνες, Μυθῶνες, Σιθωνίους), Παῖονες καὶ Μακεδόνες. Τώρα εἶναι ποὺ ὅλη ἡ
βορείος τοῦ Αἰγαίου καὶ ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ χώρα γίνεται Θράκη καὶ ὀνομάζεται ἔτσι
στὶς ἱστορικὲς πηγές μας (Ἑκαταῖος, Ἡρόδοτος).

9. Οἱ Μακεδόνες ἔχουν homeland «τὸ ὄρος τὸ Μακεδονικόν» (καίριο σημεῖο στηρί-
ξεως τῆς θεωρίας τοῦ κ. Η.). Ὁ Λουδίας καὶ ὁ Ἀλιάκμων «ἐς τούτῳ ῥέεθρον τὸ ὕδωρ συμμί-
γοντες» ἀποτελοῦν τὸ ὄριον τῆς Βοττιαΐδος καὶ τῆς Μακεδονίας (Ἡρόδ. 7, 127). Λοιπὸν
«Μακεδονίς» ὑπὸ στενὴν ἔννοιαν καὶ «ὄρος Μακεδονικόν» κατ' ἐξοχὴν εἶναι «the nor-
thern part of the Olympus massif» καὶ μ' αὐτὴ τὴν ἔννοιαν ὁ Ἡσίοδος (ἀπόσπ. 7) τοποθετεῖ
τὸν Μάγνητα καὶ τὸν Μακεδόνα «γύρω στὴν Πιερίαν καὶ τὸν Ὀλύμπο». Οἱ Μακεδόνες αὐτοὶ
εἶναι οἱ Ἀργεάδες. Ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀργεστία = Πελαγονία στὸ Ἄργος Ὀρεστικόν καὶ

στον μέσο ροῦ τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ στὴν Πιερία, ὅπου ἀποκτοῦν ἐπαφὴ μὲ ἀνώτερο πολιτισμό. Τοὺς Τημενίδες τοὺς ἐπιβάλλουν οἱ Ἰλλυριοί. Ὁ μῦθος τοῦ Ἡροδότου καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Θουκυδίδου προσαρμόζονται ἀνάλογα καὶ «we shall discuss the traditions of the Macedones more fully in the next volume» (σελ. 435).

Θὰ περιμένουμε λοιπὸν μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ εἶναι πειστικὴ ἡ συζήτηση στὸ δεῦτερο τόμο. Ἐν τῇ μεταξύ ἄλλοι ἀρμοδιώτεροί μου θὰ συζητήσουν τὰ ἱστορικὰ συμπεράσματα μὲ τὸν καθηγητὴ Hammond. Ὑποθέτω ὅτι θὰ γίνῃ γενικὰ δεκτὴ ἡ αὐθεντικὴ γνώμη του ὅτι ἡ «κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν» δὲν πέρασε ἀπὸ τὴ Μακεδονία (σελ. 407). Τὰ περὶ Φρυγῶν, Ἰλλυριῶν κ.λ. δὲμος θὰ ἀναθεωροῦνται κάθε φορὰ πού θὰ παρουσιάζεται σπουδαῖο ἀρχαιολογικὸ εὑρημα σχετικὸ.

Λίγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν τυποτεχνικὴ ἐμφάνιση τοῦ τόμου. Γενικά εἶναι ἀντάξια τῶν καλῶν παραδόσεων τοῦ Oxford University Press. Ἄλλ' αὕτὴ ἡ παράδοση δημιουργεῖ τὴν ἀπαίτηση τοῦ ἀναγνώστη νὰ μὴ συναντᾷ οὔτε τὰ λίγα τυπογραφικὰ σφάλματα, ὅπως: Byzantianae (σελ. 34, σημ.1), Νικαία (σελ. 42), Ἐλειμωτίς (σελ. 46), XVII (ἀντὶ XXVII m.p. ἀπὸ Θεσσαλονίκης, σελ. 49), ὅπτοι (ἀντὶ τόποι, σελ. 84, σημ. 3), Map 7 (ἀντὶ 8, σελ. 108), ἡ ἐπιγραφὴ χωρὶς τόνους κ.λ. (σελ. 120), Πέλλαπὸ λῖς ... ἀναπλοῦς (σελ. 132), «Pierotae» (σελ. 138), θαλάσσαν (σελ. 146), Στρώμονος (σελ. 164), Laotomeion (σελ. 178), μύχος (σελ. 183, σημ. 1), Θρ)αϊκής (σελ. 196), τέλος σελίδος 210, lan,d (σελ. 226), another (σελ. 383), canthorus (σελ. 392, σημ. 5).

Στὰ Maps ἐπίσης βλέπω:

Gomallio (ἀντὶ Gomatio, map 1) καὶ Kumbi (ἀντὶ Kumli, map 14, ἄνω δεξιά, πρβ. σελ. 193). Μὲ τοὺς χάρτες σύγχυση καὶ δυσκολία προκαλεῖ: α) ἡ ἔλλειψη ἐνὸς χάρτου ὅλης τῆς περιοχῆς, β) ἡ διαφορετικὴ κλίμακα τῶν μερικῶν χαρτῶν, καὶ γ) ἡ ἐπανάληψη, στίς ἀντικρουστὲς σελίδες 216-217 καὶ 236-237 τῶν ἰδίων τόπων.

Πολὺ βοηθοῦν τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 1-20.

Βοηθάει ἐπίσης ὁ Index. Ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πληρέστερος καὶ ἀκριβέστερος. Δὲν καταχωρίζονται οὔτε ὡς ἰδιαίτερα λήμματα οὔτε ὡς παραλλαγές τοῦ κυρίου λήμματος οἱ ποικίλοι τύποι τῶν ὀνομάτων, πού ὀφείλονται σὲ ποικιλίες γραφῆς στὰ ἀρχαῖα κείμενα ἢ σὲ ποικιλόγλωσσα συγγράμματα ἢ στὴν ποικιλία τῶν Βαλκανικῶν γλωσσῶν κ.ο.κ.

Ῥωσισμένα λήμματα στὸν Index καταχωρίζονται μὲ μορφή πού δὲν εἶναι ἴδια ἀκριβῶς στὸ κείμενο ἢ σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κειμένου, ὥστε συχνὰ πρέπει νὰ ἐρυνήσῃ ὁ ἀναγνώστης γιὰ νὰ βεβαιώσῃ ἂν εἶναι λάθη ἢ παραλλαγές. Ὅποσδήποτε δυσχεραίνεται ἡ χρῆση τοῦ Index καὶ παρουσιάζει προβλήματα. Παραδείγματα:

Index

Adaeus 201
Ad Cephalon 84 n. 4
Aeane 179
Aivate 184
Artemis Cynagus 65
Bela Tsarkva 77
Boukova M 6, 122.3
Cmaliste 72
Cubita 78
Demir Kapu 240 n. 1
Drilon 26, 198. 2
Grammos 99
Gurbito 78, 84, n. 4
Harmonia 93
κ.λ.

Κείμενο

Addaeus
Adcephalon
Aeanea
Aivat
Artemis Kunagus
Belo Crkva
Bukova
Crniliste
Curbita
Demir Hissar
Drilo, Dreilon
Ghrammos
Gurbita
Hermione

Ἡ Heraklea (σελ. 133) τοῦ Πλινίου, δηλαδή τὸ Ἡράκλειον τῆς Πιερίας, θέλει ἰδιαίτερο λῆμμα μὲ παραπομπή στοῦ Heracleum, ὅπως ἔγινε π.χ. Eidomene - Idomene, Kellae-Cellis κ.τ.τ. Τὸ ἴδιο ἔπρεπε νὰ γίνη μὲ τὰ Europa, Bereu, Sium (σελ. 108) κ.τ.τ.

Δὲν εὐρίσκω σωστὲς τὶς παραπομπὲς τοῦ Index σὲ πολλὰς σελίδες. Παραδείγματα: Aivate (237), Antigonea (95), Apollonia (217, ὁρθὸν 216), Axios (75 n. 2, ὁρθὸν n. 4), Ayios Pandeleeimon (Pateli) (372, ὁρθὸν 373), Basino Selo (86 n. 4, ἀνύπαρκτη), Begniste (M.12), Boion, Mt. (27, ὁρθὸν 28), Boubousti (291, ὁρθὸν 292), Brucida (91), Buthrotum (217, ὁρθὸν 216), Cassander (143, ὁρθὸν 144), Cnossus (252), Corinth (313), Darius (194, ὁρθὸν 193), Dorus (271, ὁρθὸν 272), Drin, Black River (45, ὁρθὸν 46), Dzepe (45, ὁρθὸν 46), Erigon (75 n. 2, ὁρθὸν n. 4) κ.λ.

Γενικότερες παρατηρήσεις μου γιὰ τὴ Μακεδονία καὶ τοὺς Μακεδόνες, μὲ ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ Hammond, ἀνακοίνωσα: α) στὸ Β' Διεθνὲς Συμπόσιο μὲ θέμα τὴν Ἀρχαία Μακεδονία, ποὺ συνήλθε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ 17-26 Αὐγούστου 1973, καὶ β) στὸ Α' Συμπόσιο μὲ θέμα τὸν Ἑλληνιστικὸ Πολιτισμὸ, ποὺ συνήλθε στὴ Λευκωσία ἀπὸ 20-24 Δεκεμβρίου 1973. Θὰ δημοσιευθοῦν, ἐλπίζω, στὰ ἀντίστοιχα Πρακτικά οἱ ἀνακοινώσεις μου μὲ τίτλους: α) Μακεδονία καὶ Μακεδόνες, Μία Ἀποψη (δχι A New Viewpoint, ὅπως στὸ «Balkan Studies», τ. 14, (1973), σ. 363), καὶ β) Ἡ Μακεδονία ὡς κοιτίδα τοῦ Ἑλληνιστικοῦ Πολιτισμοῦ. Ἐδῶ οἱ ἀπόψεις μου συνοψίζονται ὡς ἑξῆς:

1. Δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία πρὶν ἀπὸ τὸ 1000 π.Χ. Ἡ Μακεδονία πῆρε τὸ ὄνομα ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες (ἀντίθετα ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, ποὺ ἔδωσε τὸ ὄνομα στοὺς Ἠπειρώτες). Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ Μακεδονία καὶ Μακεδόνες μετὰ τὸ 300 μ.Χ. καὶ πολὺ περισσότερο σήμερα. Δὲν ὑπάρχουν πλέον Μακεδόνες παρὰ μόνον μὲ τὴν ἔννοια: κάτοικοι τῆς ἀποκρυσταλλωμένης γεωγραφικῆς ἐνότητος μὲ τὸ ἱστορικὸ ὄνομα Μακεδονία.

2. Ἡ ἀποκρυσταλλωμένη γεωγραφικὴ ἐνότητα, στὴν ὁποία οἱ Μακεδόνες ἔδωσαν τὸ ὄνομά τους, ἀπλώνεται κατὰ μήκος τοῦ ἄξονος: Λεβαίη - Ἑδεσσα (Αἰγαί) - Πέλλα - Θεσσαλονίκη - Φίλιπποι. Ἀπλώνεται δηλαδή ἀπὸ τὴν Πίνδο ὡς τὸ Νέστο καὶ (ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν) ἀπὸ τὸν Ὀλύμπο ὡς τὴν Πελαγονία (σύμφωνα, ἄλλωστε, μὲ τὶς θέσεις τοῦ κ. Hammond). Ποτὲ δὲν περιελάμβανε τὰ Σκόπια. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διχοτομηθῇ ἡ Μακεδονία μὲ ἀνατολικὸ ὄριο κανένα δῶθε ἀπὸ τὸ Νέστο. Ἀλλιῶς δὲν γράφομε τὴν Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, ποὺ ἔπλασαν οἱ Μακεδόνες, ἀλλὰ δημιουργοῦμε Ἱστορία ὡς νέοι Μακεδόνες.